
A Reflection on Correction, Recording, and Meanings of Some Words in Samak-e Ayyar

Mokhtar Komeyli; Faculty member of Vali-e-Asr University of
Rafsanjan*

1. Introduction

Samak-e Ayyar by Faramarz ibn Khodadad Arrajani is a Persian folk tale. The exact date of writing this story is unknown; Mohammad Jafar Mahjoub introduces this story as “the oldest Iranian myth that emerged in the sixth century” (Mahjoub, 2007: 593). Only one manuscript of this oldest legend has survived and is kept in Bodleian Library, Oxford University. Based on this manuscript, Parviz Natel-Khanlari wrote a textual criticism of *Samak-e Ayyar* and published it in five volumes. In a separate volume entitled *The City of Samak*, he discusses the cultural and social issues of the book. Finally, the meanings of many words and combinations of this story are recorded under the “Glossary” in the final part of *The City of Samak*.

In the only manuscript of this story, there are slips in recording some words. The book’s textual critic has corrected some of these slips and included the face in the footnotes. However, several errors remain in the textually criticized text that has not been addressed in any article. In this article, these errors are corrected. In addition, the meaning of some words that have been missed from *The City of Samak* is presented.

2. Methodology

The errors and slips in *Samak-e Ayyar*’s manuscript are either mentioned in prose expressions or in the verses quoted by the writer, Faramz Ibn Khodadad, from Persian language poets. Since this book

* Corresponding author.

E-mail: Mokhtar.komaily@gmail.com.

Date received: 04/12/2021

DOI: 10.22103/JLL.2022.18619.2960

Pages: 199-222

Date accepted: 05/02/2022

does not have more than one manuscript, a deductive correction was used to correct the slips observed in prose expressions. In correcting the erroneous verses, reference was made to the corrected Diwan of the narrators of these verses. This method has been accepted in the tradition of correcting Persian texts, and the commentators and textual critics of Persian texts, including Khanlari, have used it to correct erroneous verses.

3. Discussion

Samak-e Ayyar has undergone textual criticism only once until today, and there are no different corrections. This textual criticism is based on its only manuscript, which is in three volumes and is preserved in Bodleian Library, Oxford University. The manuscript is not complete, and the final pages are fallen off. In addition to the final pages, between the second and third volumes of this manuscript, many pages are missed, and the story's connection is cut.

There is a Turkish version of *Samak-e Ayyar* in the Library of the British Museum. The events link the second and third volumes of *Samak-e Ayyar*'s Persian manuscript. This part was translated from Turkish to Persian by Reza Seyed-Hosseini. Its textual critic tried to remove the defects by doing this translation. The textual criticism was made with astonishing care and obsession; as Mahjoub writes about its textual criticism that has been published: "This first part (the first volume) was textually criticized cautiously, and published and bonded adorably" (Mahjoub, 2007: 609). He adds: "textual criticism of this book is not an easy task either, because its copyist - no doubt - was a man of little wealth and low in literature, and as a result of his negligence and illiteracy, many mistakes, abortions, and distortions are left in the book, that because the version is unique, they must be textually criticized by guessing" (Mahjoub, 2007: 609).

There are slips and errors in *Samak-e Ayyar*'s revised text about which no study has been conducted. These slips are divided into two categories: those related to recording proper nouns and those related to common nouns. In addition, in some places, words or phrases are confused.

1.1. Slips and errors related to recording common nouns

Slips related to this part occur more in verses quoted by poets and

less in prose phrases. If the critic of the erroneous verse is known, it can be corrected by referring to his corrected Diwan as the textual critic of *Samak-e Ayyar* himself has corrected some of the erroneous verses by referring to the Diwan of their narrators. In the footnotes of pages of his corrected text, he writes: "The poem is by Qatran Tabriz and was textually criticized based on his Diwan" (Arrajani, 2006: 3/121 and 125). More poems by Persian-speaking poets were quoted in the Turkish translation of *Samak-e Ayyar* than the Persian volumes of this story, which are not without slip. For example, sixteen verses were quoted from the long ode of Bukhara's depth in praise of Nasr ibn Tafghaj Khan, several verses of which are erroneous, and their textual criticism is possible by referring to and confronting the Diwan of this poet.

1.2. Slips related to recording proper nouns (names)

In *Samak-e Ayyar*'s manuscript, there are slips in recording the names of fictional characters in some cases. The proofreader corrected some of these inaccuracies and recorded the erroneous form in the footnotes. Nevertheless, some of these slips remain in the corrected text. The multiplicity of similarities between the characters is one factor that confuses the scribe or narrator in writing and narrating these names. In correcting such mistakes, accuracy in the process of events and the role of characters in it are practical and valuable.

1.3. The shortcomings and confusion of the text

In *Samak-e Ayyar* manuscript, and consequently in the corrected text, sometimes a sentence has no logical connection with the previous sentences. This discrepancy is apparently due to the omission of the sentence that made the connection between these sentences. Reference to the course of events in the story can help the proofreader and the critic restore these omitted sentences approximately.

1.4. The meaning of the words

The textual critic of *Samak-e Ayyar* gives the meaning of many words in the book *The City of Samak*. However, there are a few words whose meanings are lost. One of the words "body", which means "pudendum", is in this sentence: "Three times he had a hot desire in her body and she took it out from him, the worse it was, he would

deal with that woman” (Arrajani, 2006: 5/489). The meaning of this word is still common in some Iranian dialects and local languages; Ahmad Shamloo has recorded it in the book *Alley*. Also, the word “تنگه” in this sentence: “I was wearing two tenges, now I see one, another has fallen”, which he recorded in *The City of Samak* for the meaning of “gold coin”. However, in comparison with the sentence “... he said I have lost a battle” in the continuation of this story (Arrajani, 2006: 2/379), it can be inferred and argued that its meaning is “a fardel”.

4. Conclusion

Samak-e Ayyar is one of the invaluable texts of Persian fables that have been textually criticized only once until today. This textual criticism was made very carefully, and its slips are tiny due to the length of the story and the fact that only one manuscript of it remains. Restoring the correct form of the textually criticized text excerpts and their application in later editions of this book can make this text more refined and make it more eloquent and eligible for the reader.

Keywords: Samak-e Ayyar, Arrajani, Correction, Meaning of words, Errors and slips.

References [in Persian]:

- Am’aq Bukharaee, Sh. (2010). *The diwan*, A. Shabanloo (ed.). Tehran: Azma Publicaitons.
- Arrajani, F. (2006). *Samak-e Ayyar*, P. Natel-Khanlari (ed.). Tehran: Agah Publications.
- Bighami, M. (2002). *Darabnama*, Z. Safa (ed.). Tehran: Elmi-Farhangi Publications.
- Dehkhoda, A. A. (1998). *A Persian dictionary*. Tehran: University of Tehran Press.
- Farrokhi Sistani, A. (2001). *The diwan*, M. Dabirsiyaghi (ed.). Tehran: Zovvar Publicaitons.
- Fasnaghari, H. and Jafarpour, M. (2011). "Study of content style based on the epic theme of Samak-e Ayyar", *Journal of Persian style and prose stylistics*, Vol. 4, No. 2, pp. 157-176.
- Gholamrezaei, M. (2010). Discussion on the style of Samak-e Ayar, *Journal of Literary History*, Vol. 3, pp. 189-208.

-
- Mahjoub, M. J. (2007). *Iranian folk literature*, H. Zolfaghari (ed.). Tehran: Cheshmeh Publicaitons.
- Mile Heravi, N. (2001). *History of manuscripts and critical correction of manuscripts*. Tehran: Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Nasavi, M. (2002). *Naftah Al-Masdoor*, H. Yazdgerdi (ed.). Tehran: Toos Publications.
- Natel- Khanlari, P. (2006). *The city of Samak*. Tehran: Agah Publications.
- Omidssalar, M. (2009). Samak Ayar, in *the Encyclopedia Of Persian Language And Literature*, E. Saadat (ed.), vol. 3/742 - 743, Tehran: Academy of Persian Language and Literature.
- Roni, A. (1968). *The Diwan*, M. Mahdavi Damghani (ed.). Mashhad: Bastan Bookstore.
- Saad Salman, M. (1960). *The diwan*, R. Yasemi (ed.), Tehran: Pirooz Publications.
- Saad Salman, M. (1985). *The diwan*, M. Nourian (ed.), Isfahan: Kamal Publications.
- Shamisa, S. (1387). *Farhang-e Esharat* (A dictionary of symbols). Tehran: Mitra Publications.
- Shamisa, S. (1394). *Bayan (figure of speech)*. Tehran: Mitra Publicaiton.
- Shamloo, A. (2008). *Ketab-e Kucheh* (in collaboration with Aida Sarkisian). Tehran: Maziar Publications.
- Zolfaghari, H. and Bagheri, B. (2018). Prose style in written folk myths, *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, Vol. 21, No. 43, pp. 87-112.
- Zolfaghari, H. and Bagheri, B. (2020). *Iranian heroic legends: An introduction and analysis of sixty legends of poetry and prose of persian litarature*, First Edition. Tehran: Saket Publications.

نشریه نشر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان
سال ۲۴، دوره جدید، شماره ۵۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

تأملی در ضبط و معنی چند واژه در سمک عیار
(تصحیح و معنی چند واژه در سمک عیار)
(علمی - پژوهشی)*

دکتر مختار کمیلی^۱

چکیده

سمک عیار از فرامرزبن خداداد ارجانی از داستان‌های عامیانه فارسی است که پرویز ناتل خانلری براساس یگانه دست‌نویس این داستان که در کتابخانه بادلیان آکسفورد نگهداری می‌شود، آن را تصحیح و منتشر نموده است. در دست‌نویس سمک پاره‌ای از واژه‌های عبارات و بعضی از ابیات، مغلوطن است و نام پاره‌ای از شخصیت‌های داستانی، سهواً به جای نام شخصیت‌های دیگر آمده است. خانلری در متن مصحح خود بسیاری از این سهوها را تصحیح نموده، اما پاره‌ای دیگر همچنان در متن باقی است. نگارنده در این مقاله، این لغزش‌ها را تصحیح کرده است. روش ما در تصحیح ابیات مغلوطن، رجوع به دیوان گویندگان این ابیات و در تصحیح واژه‌های نادرستی که در عبارات منثور آمده، قیاسی است. مصحح سمک در مجلدی جداگانه با عنوان شهر سمک، معانی بسیاری از واژه‌ها و ترکیب‌های این داستان را که در لغت‌نامه‌ها مدخل نشده‌اند، ضبط نموده است. با این همه، معنی چند واژه که واژه‌های گویشی و محلی‌اند، از این مجلد فوت شده است. معنی این واژه‌ها با استناد به فرهنگ‌های گویشی و مفاد عبارات، در این مقاله آمده است. نتیجه پژوهش این که تصحیح داستان سمک عیار، با دقت فوق‌العاده انجام گرفته و اغلاط آن اندک

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۰/۰۹/۱۳

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۱۱/۱۶

۱- عضو هیئت علمی و دانشیار دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان.

Email: Mokhtar.komaily@gmail.com.
DOI: 10.22103/JLL.2022.18619.2960

صفحات: ۱۹۹-۲۲۲

است. باز آوردن این اغلاط به صورت درست خود و ضبط معانی واژه‌های مغفول مانده، خواننده را در روان‌تر خواندن این داستان و دریافت مفهوم دقیق پاره‌ای جملات، مدد رسان است.

واژه‌های کلیدی: سمک عیار، تصحیح، معنی واژه، اغلاط.

۱- مقدمه

۱-۱- بیان مسئله

یکی از داستان‌های مکتوب عامیانه فارسی، قصه بلند سمک عیار است. نام مؤلف یا گردآورنده این داستان، چنان که از جای جای کتاب بر می‌آید، فرامرز خداداد است. تاریخ تألیف یا گردآوردن این قصه ارجمند، به روشنی دانسته نیست. محمد جعفر محبوب این داستان را «قدیمی ترین افسانه ایرانی که در قرن ششم به وجود آمده» معرفی می‌کند (محبوب، ۱۳۸۶: ۵۹۳) و پرویز ناتل خانلری، مصحح کتاب، تاریخ کتابت تنها دست نویس باقی مانده از این کتاب را «جدیدتر از اواخر قرن هفتم یا اوایل قرن هشتم» گمان نمی‌برد (ارجانی، ۱۳۸۵: ۱/دوازده).

از سمک عیار تا امروز تنها یک دست‌نویس به دست آمده که شوربخانه کامل نیست. این دست‌نویس چنانکه مصحح مرقوم کرده است «در سه مجلد ... در کتابخانه بادلیان آکسفورد ضبط است» (ارجانی، ۱۳۸۵: ۱/هفت). میان مجلد دوم و سوم این دست‌نویس، برگ‌های زیادی افتاده و رشته ارتباط داستان قطع شده است. نسخه‌ای از سمک عیار به زبان ترکی در کتابخانه بریتیش میوزیوم ضبط است که حوادث آن بین مجلد دوم و سوم سمک عیار ارتباط داستانی برقرار می‌کند. این قسمت را رضا سیدحسینی از ترکی به فارسی برگردانده و مصحح سمک با آوردن این ترجمه، رفع نقص نموده است. بنابراین اغلاط این قسمت (یعنی جلد سوم، ۱۸۳-۴۵۱) مربوط به ترجمه ترکی سمک و کاتب آن و یا برگردان فارسی آن است.

تصحیح سمک عیار با دقت و وسواسی حیرت انگیز صورت گرفته است؛ چنانکه محبوب درباره تصحیح قسمتی از داستان که انتشار یافته بوده است، می‌نویسد: «این جزو اوّل (جلد نخست) به بهترین طرز تصحیح و با ذوق و سلیقه فراوان طبع و تجلید شده است» (محبوب، ۱۳۸۶: ۶۰۹).

وی در مورد دشواری تصحیح این کتاب، چنین داوری می‌فرماید:

«ناگفته نماند که تصحیح این کتاب نیز کاری آسان نیست چه ناسخ آن_ بی شک_ مردی اندک مایه و کم بضاعت در ادب بوده است و در نتیجه ملاحظه و نیز بی سواد وی، غلط‌ها و سقط‌ها و تحریف‌های فراوان در کتاب راه یافته که چون نسخه منحصر به فرد است باید به نیروی حدس و تخمین اصلاح شود» (محبوب، ۱۳۸۶: ۶۰۹).

مصحح سمک خود بسیاری از اغلاط تنها دست نویس کتاب را به صورت صحیح باز آورده و صورت‌های نادرست را در پانویس صفحات، ثبت کرده است.

با این همه، نگارنده هنگام خواندن این داستان به مواردی اندک برخورد که ظاهراً ضبط آن‌ها نادرست می‌نماید و در مواردی نیز گمان برد که واژه یا عبارتی سقط شده است. همچنین معنی پاره‌ای از واژه‌ها را در پایان هر جلد و در شهر سمک نیافت و یا برای بعضی واژه‌ها، معانی دقیق‌تر جز معانی مضبوط برای آنها در شهر سمک متصور شد. در مقاله حاضر این موارد به بحث گذاشته می‌شود.

۱-۲- پیشینه تحقیق

راجع به داستان سمک، ده‌ها مقاله و کتاب نگارش یافته است که بیشترین آن‌ها به مباحث غیر سبکی و غیر زبانی اختصاص دارد. محمود امیدسالار در مقاله «سمک عیار» در دانشنامه زبان و ادب فارسی، این داستان به تصحیح ناتل خانلری را معرفی کرده و درباره مولف و راوی داستان سخن گفته و در منظوم گشتن این داستان تردید نموده است (ن.ک: امیدسالار، ۱۳۸۸: ۷۴۲/۳-۷۴۳). ذوالفقاری و باقری نیز در کتاب «افسانه‌های پهلوانی ایران» در مدخل سمک، ضمن معرفی داستان سمک، جنبه‌های داستانی آن را تشریح نموده و خلاصه آن را آورده اند (ن.ک: ذوالفقاری و باقری، ۱۳۹۹). از جمله مقالاتی که پیوند با زبان و سبک سمک دارد، مقاله «بحثی درباره سبک شناسی سمک عیار» است که نویسنده بر اساس جلد اول کتاب، در سبک کتاب بحث نموده است (ن.ک: غلامرضایی، ۱۳۸۹: ۱۸۹-۲۰۸).

مقاله دیگر که باز در پیوند با سبک سمک است، مقاله «بررسی سبک محتوایی بن‌مایه‌های حماسی سمک عیار» است (ن.ک: فسنقری و جعفرپور، ۱۳۹۰: ۱۵۷-۱۷۶).

در مقاله «سبک نثر در افسانه‌های عامیانه مکتوب» نیز در سبک سمک به مثابت افسانه عامیانه مکتوب، کم و بیش تفحص شده است (ن.ک: ذوالفقاری و باقری، ۱۳۹۷: ۱۱۲-۸۷).

در مقاله‌های یاد شده، چنانکه از عنوان‌های آنها هویداست، به لغزش‌ها و سقط‌های سمک عیار و واژه‌هایی که معانی آنها فوت شده، پرداخته نشده است. از این رو می‌توان گفت، مقاله حاضر، پیشینه‌ای ندارد.

۱-۳- ضرورت، اهمیت و روش تحقیق

داستان سمک عیار در شمار دیرینه‌ترین و زیباترین داستان‌های عامه فارسی است که افزون بر لذت بخشی داستانی و هنری، فواید لغوی، زبانی و جامعه‌شناختی بسیار دارد. از این رو بایسته است که متن آن حتی الامکان، بدون کمترین لغزش و سهو و کاستی و هرچه منفتح‌تر در دسترس دوستداران و پژوهشگران ادب فارسی قرار گیرد. اهمیت این پژوهش در همین راستاست، چه بعضی از سهوها و افتادگی‌های متن را تصحیح و کامل می‌کند. متون اصیل ادبی در کشورهای جهان بارها بازننگری دقیق می‌شوند، چنانکه نجیب مایل هروی می‌نویسد: محققان و مصححان انگلیسی زبان، صد و اند سال را بر روی تصحیح آثار شکسپیر می‌گذارند به جهت رفع تحریف نساخ از یک ضمیر» (مایل هروی، ۱۳۸۰: ۳۸۰).

روش تصحیح ما در تصحیح واژه‌های مغلوپ ایات مندرج در داستان، رجوع به دیوان گویندگان این ایات و مقابله ایات مغلوپ با صورت درست آن‌ها در دیوان‌های مصحح شاعران است. این روش در سنت تصحیح متون پذیرفته است و مصححان متون فارسی از جمله ناتل خانلری از آن بهره برده‌اند.^۱ در تصحیح واژه‌های مغلوپ که در عبارات منشور دیده می‌شود، شیوه تصحیح، قیاسی است. در یافتن معانی چند واژه که شرح نشده اند یا شرح آن‌ها مستوفای نیست، افزون بر دقت در بافت سخن، رجوع به فرهنگ‌های گویشی، کارساز بوده است.

۲- بحث و بررسی

واژه‌هایی که در ضبط آنها لغزشی صورت گرفته است، دو دسته اند: نام‌های خاص و اسم‌های عام. به جز این، واژه‌هایی از قلم افتاده اند که مورد بحث قرار می‌گیرند.

۲-۱- ضبط واژه‌ها

۲-۱-۱- نام‌های خاص

در نسخه خطی سمک، در مواردی لغزش‌هایی در ضبط اسامی خاص یا شخصیت‌های داستانی دیده می‌شود. مصحح خود در بسیاری موارد، این سهوها را به صورت اصیل و درست خود باز آورده و در پانویس صفحات، شکل مغلوط در دست نویس را نشان داده است. با این همه، در پاره‌ای موارد ضبط نام‌های شخصیت‌های داستانی، درست به نظر نمی‌آید و متن را آشفته می‌سازد؛ تعدّد شخصیت‌های داستانی و شباهت نام‌های آنها به هم، از عواملی‌اند که راوی یا کاتب قصه را در بیان و کتابت نام‌ها به سهو انداخته است. بازیافت صورت درست این اسامی، ضروری است. این بازیافت، باعث می‌گردد که خواننده، این قصه شیرین را روان‌تر بخواند و محقق بتواند به سهولت به تحلیل شخصیت‌های داستان بپردازد.

۲-۱-۱-۱ چگل ماه/خاقان وزیر: «طوطی شاه با چگل ماه به بارگاه در آمدند. فرخ روز را دیدند بند بر پای نهاده و ...» (ارّجانی، ۱۳۸۵: ۳/۳۴۳).

جمله نخست عبارت بالا، در اصل چنین بوده است: طوطی شاه با خاقان وزیر به بارگاه چگل ماه آمدند. برای اثبات صورت پیشنهادی، کافی است که به بندهای قبل برگردیم: طوطی شاه چون بدانست که [جمشید شاه و لشکرش] چگل ماه را بیردند، رو به خاقان وزیر کرد و گفت: باید که به بارگاه چگل ماه رویم و لشکر ضبط کنیم... این بگفتند و بیامدند تا به بارگاه چگل ماه رسیدند، غلامان چگل ماه گفتند:

ای شاه [طوطی شاه] ملکه جهان، چگل ماه، فرموده است تا در بارگاه به روی کس نگشاییم تا طوطی شاه گفت که ملکه [=چگل ماه] را برده‌اند و در بند است؛ در بگشایید... پس در بگشودند. (ارّجانی، ۱۳۸۵: ۳ / ۳۴۲)

بدیهی است جمله‌ای که می‌تواند منطقاً ادامه آخرین جمله بند اخیر باشد، همان صورت پیشنهادی ماست: طوطی شاه با خاقان وزیر به بارگاه چگل ماه آمدند.

۲-۱-۱-۲ شمامه / روزافزون «تاسمک گفت شما هر دو را بدین در باید خفتن تا من با خواهرم شمامه به بهانه کشتگان ازین شهر بیرون رویم؛ این بگفت و ابان دخت و شمامه را بر آن در خوابانیدند و ریسمن در بست و روز افزون را گفت تو یک سر بر گیر تا من یک سر و زاری می‌کن تا از این شهر به در رویم (ارْجانی، ۱۳۸۵: ۱۳۶/۲).

در بند بالا، خواهرم شمامه درست نیست و راوی یا کاتب در روایت یا کتابت دچار سهو شده است. صورت درست، «خواهرم روزافزون» است چه در ادامه داستان و در ادامه عبارت می‌بینیم که دو نفری که بر روی در خوابانیده شدند یعنی که کشته شده‌اند، ابان دخت و شمامه‌اند و دونفری که این در را به مثابت تابوت حمل می‌کنند، سمک است و روزافزون، سمک یک سر در (تابوت) را گرفته و افغان و زاری می‌کند و روزافزون سر دیگر را بدون گریه و زاری، و با این ترفند، از شهر بیرون می‌روند. سمک در مواضع بسیاری از داستان روزافزون را خواهر خود می‌خواند.

۳-۱-۱-۲ گیتی نمای/چگل ماه: «چون بارک، چگل ماه و گلبوی و گیتی نمای ببرد و به شهر روین در آورد، او را مادر خوانده‌ای بود، ایشان را به سرای وی برد چنانکه کسی آگاه نشد. و گلبوی و گیتی نمای را در زیر زمین پنهان کرد و دیدار ایشان نمی‌دید» (ارْجانی، ۱۳۸۵: ۹۰/۴).

در بند بالا، در جمله: «گلبوی و گیتی نمای را در زیر زمین پنهان کرد»، نام گیتی نمای درست نیست و صحیح آن «چگل ماه» است.

در داستان می‌خوانیم که بارک پهلوان، چگل ماه و گلبوی و گیتی نمای را برده است. سمک در پی آزاد کردن این سه زن است. وی به سیاه چشم، که خوی جوانمردی داشت، می‌گوید: «از بهر بارک سیاه آمده ایم تا گلبوی و چگل ماه و گیتی نمای از او بستانیم (۷۵/۴). سمک، بارک را در می‌یابد و دست و پایش را می‌بندد و به سرای سیاه چشم می‌آورد اما بارک با آنکه چوب بسیار می‌خورد، جایگاه این سه زن را بر ملا نمی‌کند.

بارک... این سه زن را به شهر روین می‌برد. بارک دلباخته گیتی ناست... « بارک ...گیتی نمای را دید با دلی و صدهزار دل بر وی عاشق شد.» (۶۶/۴)

و این را همه می‌دانند چنانکه سمک برای اینکه بارک، جایگاه این سه زن را اشکار کند، بدو می‌گوید: «گلبوی و چگل ماه به دست من بازده تا گیتی نمای به تو دهم.» (۸۱/۴)

سیاه چشم نیز به بارک می‌گوید: «من تو را از وی (سمک) بخوام بگوی تا گلبوی و چگل ماه و گیتی نمای کجایند، ایشان را بنمای، اگر تو گیتی نمای خواهی، بستانم و به تو دهم.» (۸۲/۴)

بنابراین در بند مورد بحث ما، دو زنی که به مادر خوانده بارک سپرده می‌شوند تا آنها را در زیرزمین پنهان کند، گلبوی و چگل ماه است نه گلبوی و گیتی نمای، چه بارک، چنانکه در ادامه داستان می‌خوانیم، گیتی نمای را «پیش خود می‌داشت با بند و مادر خوانده بارک، تیمار گلبوی و چگل ماه می‌داشت.» «بارک با گیتی نمای بود... و پیوسته در وی می‌آویخت و ...».

۲-۱-۲- اسم‌های عام

به جز لغزش در ضبط اسامی خاص، در مواردی ضبط اسم‌های عام نیز دچار لغزش گردیده است یا واژه و ترکیبی از عبارت سقط شده است؛ مصحح خود در شهر سمک چند لغزش چاپی را که به جلد‌های پنج گانه داستان راه یافته، اصلاح فرموده است، مانند «ناباک بودن» که در کتاب (۱۸۰/۲) اشتهاً «ناباک» طبع شده است (خانلری، ۱۳۸۵: ۱۹۲) یا «بدرید کرد» که در شهر سمک (ص ۱۲۶) بدون ارجاع به جلد و صفحه، صورت درست آن یعنی «بدرید» (- کرد) آمده است و این لغزش چاپی در جلد سوم سمک عیار صفحه ۳۷۲ دیده می‌شود. به جز اغلاطی که مصحح در شهر سمک متذکر شده است، اغلاط زیر در جلد‌های پنجگانه وجود دارد.

۲-۱-۲- ۱- آواز سمک/آواز سنگ «فرخ روز چون آواز سمک شنید بر جای ایستاد»

(ارجانی، ۱۳۸۵: ۴۱۴/۵).

در این جمله، سمک محرف سنگ است. ظاهراً به سبب شباهت ظاهری این دو کلمه در کتابت قدما، این تحریف در تنها دست نویس داستان، صورت گرفته است. برای اثبات این مدعا، بناچار باید به داستان برگشت.

سمک در کوه، خود را به شکل زاهدان آراسته و به عبادت مشغول است. وی به همراهش روزافزون گفته است که: بالای کوه در میان سنگ پنهان باشد. «چنان که تورا نبینند و تو ایشان را بینی» سمک، رمز شبانه بین خود و روزافزون را سنگ به هم زدن روزافزون قرار می‌دهد تا چون کسی وارد یا خارج شود، او (سمک)، با شنیدن صدای سنگ، آماده شود؛ «کسی که آید و رود و سوار و پیاده که می‌بینی، تو دو سنگ برهم زن تا من بدانم» (ارجانی، ۱۳۸۵: ۴۰۵/۵).

از کسانی که وارد دره می‌شود، طومار است که چون روشنایی (گوهر شب چراغ)، پیش سمک می‌بیند، به جانب او حرکت می‌کند. روزافزون چون از بالای کوه، طومار را می‌بیند «دو سنگ بر هم زد، آواز سنگ به گوش عالم افروز [=سمک] رسید. گفت: صید به دام آمد. طومار آواز سنگ شنید. بر جای ایستاد».

یکی دیگر از کسانی که وارد دره می‌شود، فرخ روز است. فرخ روز «نزدیک عالم افروز رسیده بود که روزافزون او را بدید. سنگ بر هم زد. سمک بشنید. گفت: صید آمد. فرخ روز چون آواز سمک [صح:سنگ] شنید بر جای ایستاد».

توجه به این نکته که اصلاً در هنگام ورود فرخ روز، آواز و سخنی از عالم افروز بر نمی‌آید و از مقابله جمله مورد بحث ما با جمله‌ای که مربوط به ورود طومار است، هیچ گمان و تردیدی بر جای نمی‌گذارد که صورت درست در جمله مورد بحث ما، سنگ است نه سمک.

۲-۱-۲ از وی / از بد:

چونانکه بود عالمی از وی به امانند جان و تن او از همه بدها به امان باد

(ارجانی، ۱۳۸۵: ۳۰۲/۳)

بیت بالا از ابیات چکامه‌ای است که فرخی سیستانی در دعای به سلطان محمود غزنوی سروده و چهار بیت آن در سمک عیار، نقل شده است. چنانکه مصحح سمک در پانوش

صفحه مرقوم نموده اند، این ابیات در سمک پر غلط درج شده است. بیت مورد بحث ما، مغلول است و ارتباطی بین دو مصراع نیست. صورت درست بیت مطابق دیوان شاعر سیستان، چنین است:

چونانکه ازو عالمی از بد به امانند جان و تن او از همه بدها به امان باد

(فرخی سیستانی، ۱۳۸۰: ۳۶)

۲-۱-۳ باشدم زار / باشم از آز

چرا باشدم زار و خسته جگر چو گشتم توانگر برین شاخ زر

(ارجانی، ۱۳۸۵: ۵۶۷/۱)

مصراع اول در نسخه اصل سمک عیار، مغلول و به صورت «چرا باشم آزار و خسته جگر» بوده که مصحح با تصحیح قیاسی آن را به صورت: «چرا باشدم زار و خسته جگر» ثبت کرده است.

بیت، مطلع قصیده ای از مسعود سعد در ستایش خامه است و ضبط آن مطابق با دیوان مسعود به تصحیح مهدی نوریان، چنین است:

چرا باشم از آز خسته جگر که هستم توانگر بدین شاخ زر

(مسعود سعد، ۱۳۶۴: ۳۳۸)

در دیوان مسعود سعد به تصحیح رشید یاسمی، به جای «بدین»، «بدیع» آمده است (ن.ک: مسعود سعد، ۱۳۳۹: ۱۴۸). به جز بیت مطلع، چهار بیت دیگر هم از این قصیده در سمک عیار نقل شده که در ثبت بیت دوم نیز سهوی رخ داده است:

که چون برگرفتمش بارد همی ز منقار برقرار در و گهر

(ارجانی، ۱۳۸۵: ۵۶۷/۱)

واژه «بر» در مصراع دوم، درست نیست و صورت درست آن، مطابق با دیوان «پُر» است: «زمنقار پُرقرار دُر و گهر» (مسعود سعد، ۱۳۶۴: ۳۳۸).

۲-۱-۴ سیم / سین: «شروان دخت، میم عقیق از هم بگشاد و سیم سیمین از میان حلقه میم بنمود» (ارجانی، ۱۳۸۵: ۳۵۷/۵). در عبارت بالا سیم به سیمین اضافه شده که معنای محصلی ندارد. ظاهراً سیم تحریف شده «سین» است و سین سیمین استعاره از دندان

است چنان که میم عقیق، استعاره از دهان. با این تصحیح، آرایه تناسب بین میم و سین آشکار می شود. تشبیه دندان به حرف سین در ادب فارسی دیرینه است. برای نمونه:

و چشمه نوش در دهان چون میم عقیقین می گشاد و لعاب نحل در میان سین سیمین
نهان می گردانید (بیغمی، ۱۳۸۱: ۵۹/۱).

۲-۱-۲-۵ ظل / قرص

جرم مه چون هلال و بدر بود نعل یکران و ظل خوان تو باد
(ارجانی، ۱۳۸۵: ۲۰۱/۳)

ابوالفرج رونی قصیده‌ای دارد به مطلع:

خسروا بخت پاسبان تو باد قاهر دهر قهرمان تو باد

(رونی، ۱۳۴۷: ۵۶)

که به جز مطلع، سه بیت دیگر از این قصیده در سمک عیار نقل شده است. در بیت مورد بحث ما، «ظل» درست نمی نماید و صورت صحیح آن، مطابق با ضبط دیوان ابوالفرج، «قرص» است. در این بیت، هلال ماه به نعل اسب ممدوح و ماه تمام (بدر) به گرده یا قرص نان سفره او تشبیه شده است.

در بیت بعد از همین قصیده که در سمک عیار به صورت زیر آمده است:

هرچه در ملک روزگار آید بدل آن پیشه بیان تو باد

(ارجانی، ۱۳۸۵: ۲۰۱/۳)

مصراع دوم، مغلو ط و بی معنی است و صورت درست آن مطابق ضبط دیوان رونی بدین گونه است: بذل آن پیشه بنان تو باد (رونی، ۱۳۴۷: ۵۷).

۲-۱-۲-۶ ابرک / نیک آمد. «تاج دخت گفت: او را [مرزبان شاه] می آوردم، در راه در خواب شد. لاک گفت: ابرک آمد. او را بخوابان که وقت ما آمد. تاج دخت مرزبان شاه را بخوابانید. لاک در تاج دخت آویخت» (ارجانی، ۱۳۸۵: ۴۷۶/۵).

در بند بالا، ابرک آمد. زاید یا غلط است و احتمالاً صورت آن، «نیک آمد»، به معنی بسیار خوب است که مناسب بافت عبارت است. رجوع به داستان در صفحات پیش (۴۷۱-۴۷۰) نشان می‌دهد که ابرک و روزافزون در این اوان به دنبال عالم افروز (سمک) رفته بودند که از فرخ روز قهر کرده بود و در لشکرگاه فرخ روز نبودند. بنابراین می‌توان گفت ضبط اصیل و درست بند مورد بحث ما چنین بوده است: تاج دخت گفت:

او را می‌آوردم. در راه در خواب شد. لاک گفت: نیک آمد. او را بخوابان که...

۲-۱-۲ هیونی / عفونی

گیاش از درشتی چو دندان افعی هواس از هیونی چو کام غضنفر

(ارجانی، ۱۳۸۵: ۳/۳۰۰)

در ترجمه ترکی سمک عیار، نسبت به مجلدات فارسی این داستان، اشعار بیشتری از شاعران فارسی زبان نقل شده است که بی لغزش نیستند. از جمله، بیت مورد بحث و ابیات پس از آن است.

این بیت از قصیده دراز ۱۳۴ بیتی است که عمیق بخارایی در مدح نصر بن طفجاج خان سروده و مطلع آن چنین است:

الای مشعبد شمال معنبر بخار بخوری تو یا گرد عنبر

۱۶ بیت از این چکامه در سمک نقل شده که پاره‌ای از آن‌ها مغلوپ است. در بیت مورد بحث ما، واژه «هیونی» غلط و صورت درست آن مطابق ضبط دیوان عمیق، «عفونی» است. (ن.ک: عمیق بخارایی، ۱۳۸۹: ۲۶۰). افزون بر ضبط دیوان، در چند سطر بعد، در وصف هوای این بیابان، می‌خوانیم که: هوایش چنان پر عفونت و ... که مؤید ضبط «عفونی» است. از ابیات دیگر این قصیده بلند عمیق که در سمک آمده، بیت زیر است که دچار تحریف گردیده است:

به دشتی رسیدم به مانند دریا کسی جز ملایک نبودش معبر

(ارجانی، ۱۳۸۵: ۳/۳۰۰).

مصرع دوم در دیوان عمیق بدین صورت است: که کس جز ملایک ندیدش معبر (عمیق بخارایی، ۱۳۸۹: ۲۶۰). بیت زیر نیز مغلوپ و نامفهوم است:

به بالاش پوشیده افلاک و انجم به دامنش پنهان شده جادو خور
(ارجانی، ۱۳۸۵: ۳۰۱/۳)

صورت درست مطابق ضبط دیوان عمیق: به دامانش پنهان شده خاور و خور (۲۶۱).
از ایات مغلوپ دیگر که مصحح سمک به سبب بی وزنی در برابر آن نشانه پرسش نهاده، این بیت است:

طریقی بر آن چو صراطی (؟) چو موی سر زلف خوبان کشر
(ارجانی، ۱۳۸۵: ۳۰۱/۳)

در مصرع نخست، واژه «آسمان» افتاده و صورت کامل و موزون آن، مطابق ضبط دیوان عمیق، چنین است: طریقی بر آن آسمان چون صراطی (عمیق بخارایی، ۱۳۸۹: ۲۶۲)
در بیت زیر نیز واژه «اژدر» نادرست است:

به باریکی پای موران ولیکن به تاریکی و تنگی دیده اژدر
(ارجانی، ۱۳۸۵: ۳۰۱/۳)

صورت درست «اژدر» مطابق ضبط دیوان «ذر» است. «ذر» جمع ذره و به معنی مورچگان است. در ادب فارسی، تاریکی و تنگی را به چشم مور تشبیه می کنند. (ن.ک: شمیسا، ۱۳۸۷: ۱۱۳۴). بنابراین صورت درست بیت چنین است:

به باریکی پای موران ولیکن به تاریکی و تنگی دیده ذر
(عمیق بخارایی، ۱۳۸۹: ۲۶۲).

۲-۲- کاستی و آشفته گی متن

در سمک عیار در مواضعی، واژه یا واژه‌هایی افتاده یا عبارات دچار آشفته گی گشته است که از روانی داستان می کاهد. پاره‌ای از این افتادگی‌ها و آشفته گی‌ها در اینجا بررسی می شود.

۲-۲-۱ حذف یک جمله: «از قضا باغبان آمده بود تا چیزی از برای ایشان بخرد. هیچ کس در بازار نیافت که خلق به تماشا رفته بودند اما خادم را دید که مادر الحان را گرفته

بود و به سرای شاه می‌برد. عالم افروز گفت: ای روز افزون! توانی آمدن که برویم و مادر الحان را برهانیم». (ارّجانی، ۱۳۸۵: ۳۸۴/۲).

در بند بالا، بین جمله: «عالم افروز گفت...» با جمله‌های پیش از خود، ارتباط و پیوندی دیده نمی‌شود و ظاهراً جمله‌ای که بین این دو قسمت رابط بوده است، از زبان راوی یا قلم کاتب سقط شده است.

برای روشن شدن مطلب بناچار باید کمی به عقب برگردیم. ابان دخت، زن خورشید شاه، در دست گورخان گرفتار گردیده و سمک با ترفندهایی و با کمک الحان (اسفهلار)، و مادر او، سوسنه، و خادم سوسنه که هر سه از دوستان سمک اند، توانسته است ابان دخت را از چنگ گورخان رهایی دهد و به سرای الحان آورد. الحان از بیم آنکه مبادا به طلب ابان دخت به سرای او آیند، ابان دخت و سمک و ... را به باغی که در آن نزدیکی بود، رهنمون می‌شود.

مادرالحان از ترس اینکه گورخان او را دستگیر کند. در سرائی پنهان می‌شود. در آن سرای، کنیزکی بود که با کدبانوی خود کینه داشت. کنیزک به در سرای گورخان می‌آید و مادرالحان را لو می‌دهد. صندل، خادم گورخان «خرم شد، خادمی با آن دو(ظاهراً دو زاید است) کنیزک بفرستاد. خادم برفت و مادر الحان را گیسو بگرفت و کشان کرد» تا به سرای گورخان ببرد.

از قضا، در همین اوان باغبان به بازار آمده بود تا برای اشخاصی که در باغ بودند، سمک و ابان دخت و...، خرید کند که می‌بیند هیچ کس در بازار نیست که بازاریان برای تماشای جنگ، بیرون رفته بودند «اما باغبان، خادم را دید که مادر الحان را گرفته بود و به سرای شاه می‌برد. عالم افروز گفت: ای روزافزون...»

پرسشی که در اینجا به ذهن خواننده داستان متبادر می‌شود این است که عالم افروز که در باغ است چگونه از دستگیری مادرالحان، خبردار می‌شود که برای رهایی او به روزافزون بگوید: توانی آمدن که برویم و مادر الحان را برهانیم.

به نظر ما یک جمله از روایت افتاده است و تقریباً صورت بند مورد بحث ما، باتوجه به ضبط نسخه اساس، که به پاورقی رفته است (پاورقی ۱ صفحه ۳۸۴) چنین بوده است:

«...خلق به تماشا رفته بودند.[باغبان به باغ باز آمد و با عالم افروز گفت که بازار خالی بود] اما خادم [را] دیدم که مادرالحن را گرفته بود و...»

۲-۲-۲ عالم افروز /عالم افروز + و روزافزون.

با خود گفت: این کار که ایشان می کنند مرا می باید کردن که این غم مرا افتاده است و خون عالم افروز می باید خواستن که مرا نیک برادری و خواهری بودند. مرا پستی عظیم بودند (ارجانی، ۱۳۸۵: ۴۰۰/۲).

گوینده عبارت بالا، خورشید شاه است که پس از نبردهای جانانه پهلوانانش: عیار گران چوب، جنگجوی قصاب، هرمزگیل، فتاح سیاه با پهلوانان سپاه گورخان (سپاه دشمن) آهنگ رفتن به میدان دارد. پیش از این در لشکر گورخان آوازه افتاده بود که عالم افروز (سمک) و روزافزون، یار دیرین سمک، در دریا غرق شده اند:

حق تعالی تقدیر کرد که آن آوازه در شهر افتاد که سمک با روزافزون در دریا غرق شدند (ارجانی، ۱۳۸۵: ۳۹۶/۲).

جاسوسی خبر غرق شدن سمک و روزافزون را به گوش خورشید شاه و دیگر بزرگان می رساند: «جاسوسی خبر یافت. روی به راه نهاد تا به درگاه مرزبان شاه، پدر خورشید شاه آمد... گفت: گورخان، جاشوبان فرستاد و ایشان [عالم افروز و روزافزون و دیگران] را دریافتند... عالم افروز با روزافزون با جماعتی غرق شدند» (ارجانی، ۱۳۸۵: ۳۹۷/۲).

خورشیدشاه و دیگران به عوض خون عالم افروز، به جنگ گورخان می روند و نبردها می کنند. پس از این که چند پهلوان از سپاه خورشید شاه به میدان می روند، خورشید شاه آهنگ رفتن به میدان می کند و به خود سخنانی می گوید که در بند مورد بحث ما آمده است.

بنابراین با توجه به اینکه عالم افروز و روزافزون، هر دو در دریا غرق شده اند و به قرینه روشن «مرا نیک برادری و خواهری بودند» واژه «روزافزون» از بند مورد بحث ما، افتاده است و اصل عبارت چنین بوده است:

... و خون عالم افروز و روزافزون می باید خواستن که: مرا نیک برادری و خواهری بودند.

۲-۲-۳ ... + نام او: «شاه جام گفت: ای شاه! نیک افتاد. اما به گفت او را مشتری می‌خوانند؛ حکیمی بغایت کمال است. فرخ روز گفت: او را بسیار ستایش نمودی، می‌خواهم که او را آزمایشی کنم» (ارْجانی، ۱۳۸۵: ۲۵۵/۵).

در بادی امر خواننده بند بالا گمان می‌کند که نام حکیم، «نیک افتاد» است اما به مشتری شهرت یافته است. در حالی که چنین نیست و میان جمله «نیک افتاد» به معنی «بسیار خوب»، که بسامد کار برد آن در سمک عیار و متون دیرینه فارسی، بسیار است، و جمله «امابه گفت او را مشتری خوانند» جمله‌ای از قلم کاتب افتاده است.

نام حکیم معروف به «مشتری»، «ماهان» بوده است. در همین صفحه (۲۵۵/۵) دوبار نام «ماهان» آمده است:

شاه جام، کس فرستاد پیش حکیم، گفت: شاه تو را می‌خواند. ماهان روی به راه نهاد. از عبارت زیر نیز می‌توان دانست که ماهان و مشتری، یک نفرند:

«پیش از آن که کسی سخن گوید، ماهان روی به وی کرد. گفت: ای آزادمرد تو عالم افروزی که نام اصل تو سمک است. گفتش: بلی، مشتری گفت: بحقیقت عالم افروزی ترا مسلم است» (ارْجانی، ۱۳۸۵: ۲۷۶/۵).

در عبارت زیر، تصریح شده است که ماهان، نام حکیم است و او را مشتری می‌خوانند:

«اگر با من یار باشی، برویم و ماهان را از میان برداریم _ که او را مشتری می‌خوانند _ آن گاه به فراغ دل کار می‌سازیم» (ارْجانی، ۱۳۸۵: ۲۹۶/۵).

بنابر این، صورت اصیل بند مورد بحث ما، تقریباً چنین بوده است:

شاه جام گفت: ای شاه! او را نام ماهان است اما به گفت او را مشتری می‌خوانند. حکیمی بغایت کمال است. فرخ روز گفت: نیک افتاد. او را بسیار ستایش نمودی می‌خواهم که او را آزمایشی کنم.

۲-۲-۴ در هم ریختگی جملات: «مردان دخت برخاست و روی به در نهاد. روزافزون آن نام یزدان بر خواند و سه قدم، چنانکه شمس پری گفته بود، در نهاد در آن گنبد. مردان دخت گفت: پیشتر آئی که اگر قدمی دیگر بر می‌نهم، ترا باز نینم. روزافزون گفت: بیش از این نتوانم آمدن. تو پای در نه و دست به من ده. مردان دخت پای در نهاد و دست دراز کرد» (ارْجانی، ۱۳۸۵: ۵۳/۵).

بند بالا مشوش و آشفته است و با بازگشت به داستان در صفحات قبل می‌توان صورت به سامان آن رابازیافت. داستان این‌گونه است که مردان دخت را به طلسم بسته‌اند و تنها کسی که می‌تواند این طلسم را بگشاید، شمس پری است. روزافزون به طلب شمس پری می‌رود. روزافزون، شمس پری را می‌گیرد و پیش یزدان پرست می‌برد. یزدان پرست، شمس پری را توبه می‌دهد و او را به راه راست می‌آورد. یزدان پرست از شمس پری می‌خواهد که مردان دخت را از بند بیرون آورد. شمس به روز افزون رهنمود می‌دهد که: «بدان در گنبد رو که مردان دخت در آن [زندانی] است و تو مردان دخت را بگوی که بیاید و تو سه قدم در گنبد نه. بیش نه. زینهار که بیش روی که کارها به زیان آید و بند و طلسم در گردن تو بماند و تا جاودان آنجا بمانی... چون مردان دخت پیش تو آمد، دست او بگیر و بیرون آور و بنمود که سه قدم چند است.» (ارجانی، ۱۳۸۵: ۵۱/۵)

چنانکه ملاحظه می‌فرمایید شمس پری، بسیار تاکید می‌کند که روز افزون فقط و فقط سه قدم در گنبد نهد و حتی اندازه سه قدم را هم به روز افزون نشان می‌دهد. در این مورد، هیچ سخن از این نیست که مردان دخت چند گام بردارد. باری روز افزون، روی به در گنبد می‌نهد و به مردان دخت می‌گوید که وقت رستگاری آمد. از این بند بیرون خواهی آمدن.

از بند مورد بحث ما، که آشفته است، چنین مفهوم می‌شود که مردان دخت نباید بیش از سه گام بردارد در حالی که مطابق داستان و به دستور مؤکد شمس پری، این روز افزون است که نباید بیش از سه گام بردارد. به نظر نگارنده، این آشفتگی در بند، بدین سبب است که دو سطر در هنگام کتابت، جابه‌جا شده‌اند و صورت اصیل و درست بند، چنین بوده است: ... تا مردان دخت گفت: پیشتر آی. روز افزون گفت: بیش از این نتوانم آمدن که اگر قدمی دیگر بر می‌نهم، ترا باز نبینم. تو پای در نه و دست به من ده

۲-۳- معنای واژه‌ها

سمک عیار گنجینه‌ای بس گرانبها از واژه‌ها و ترکیبات فارسی است. مصحح با دقتی ستودنی، معنای بسیاری از واژه‌ها و ترکیبات فارسی این کتاب را در پایان هر جلد و در

جلد ششم به نام «شهر سمک» به دست داده است. با وجود این، معانی پاره‌ای از واژه‌ها، در شهر سمک یا در پایان مجلدات پنجگانه ضبط نشده است.

پاره‌ای از این واژه‌ها که معنی آنها فوت شده است، واژه‌های محلی و گویشی است. مصصح خود نیز به گویشی بودن بعضی واژه‌ها، اشاره دارد: مثلاً، در شرح فعل «پیش دستی دادن به کسی» بدون ارجاع به شماره جلد و صفحه، می‌نویسد: «یعنی نوبت اول را به حریف وا گذاشتن، در گویش یزدی اصطلاح پیش دستی کردن هنوز وجود دارد.» (خانلری، ۱۳۸۵: ۱۳۷)

۲-۳-۱ تن. «سه بار میل گرم در تن وی کرده بود و از پس وی برون آورده، هرچه بتر بود با آن زن می‌کرد» (ارّجانی، ۱۳۸۵: ۴۸۹/۵).

عبارت بالا مربوط به مجازات تاج دخت است که بی‌رحمانه، همسران چهار گانه فرخ روز: گلبوی، چگل ماه، گیتی نمای و شروان بشن را سر بریده و فرزند خردسال فرخ روز یعنی مرزبان شاه را با خود برده است و پس از وقایعی اکنون به دست فرخ روز گرفتار شده است. مجازات تاج دخت بسیار سخت است. یکی از مجازات‌هایی که در باب او اعمال می‌شود، فرو کردن میل داغ در تن او و بیرون آوردن آن، از پس اوست.

بافت کلام به روشنی گویای آن است که تن در معنی معهود آن به کار نرفته است و معنایی مقابل پس (دُبر) (ن.ک: دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل مدخل پس) و مترادف با پیش (قُبُل) دارد. این معنا برای واژه تن در لغت نامه دهخدا، مضبوط نیست. تن در عبارت مورد بحث ما، واژه‌ای محلی است به معنی اندام شرم زنانه که در زبان مردم زادگاه نگارنده تداول دارد. افزون بر این، در کتاب کوچه، این معنا برای «تن» ضبط شده است: تن: کلمه‌ای است زنان را که بدان به کنایه شرمگاه را افاده کنند» (شاملو، ۱۳۷۸: ۴۸۵).

ناگفته نماند که تن در اینجا مجاز به علاقه کل و جزء نیست بلکه از مقوله لغات مشترک است که یکی از معانی آن در بعضی زبان‌های محلی، اندام شرم زنانه است و به همین سبب در کتاب کوچه مدخل مستقلی بدان اختصاص دارد. سیروس شمیسا در تفاوت این دو، مجاز و لغات مشترک، می‌نویسد: «بحث مجاز ... در متن جمله است اما اگر لغتی به صورت مجرد چند معنی داشته باشد در آن صورت بحث لغات مشترک است نه مجاز، مثلاً دفتر هم به معنی اوراق جلد شده است و هم به معنی اداره. راست است که معنی اوراق

جلد شده به علاقه حال و محل بعدها در مفهوم اداره استعمال شده است اما امروزه یکی از معانی دفتر در زبان و لغت، محل کار است» (شمیسا، ۱۳۹۴: ۴۸).

۲-۳-۲ تنگه: یکی از واژه‌های سمک عیار، واژه تنگه است مصحح سمک، در «شهر سمک» بدون ارجاع به جلد و صفحه، معنی این واژه را «سکه طلا» ضبط نموده است (ن.ک: خانلری، ۱۳۸۵: ۱۴۰). ظاهراً منظور مصحح، کاربرد این واژه، در این جمله است: «و صره زر هزار تنگه برداشت و به در خانه شغال پیل زور آمد» (ارجانی، ۱۳۸۵: ۴۳/۱). واژه «تنگه» در عبارت زیر نیز آمده است که معنایی جز سکه طلا دارد و باید در معنی آن تأمل نمود.

«ایشان در گرمابه و عالم افروز پیش خادم نشسته بود. ساعتی برآمد. گریه آغاز کرد. فریاد برآورد. خادم گفت: ای زن! ترا چه رسید؟ عالم افروز گفت: ای خواجه! ازین بتر چه خواهی؟ دو تنگه جامه داشتم، اکنون یکی می‌بینم، یکی دیگر افتاده است.» (ارجانی، ۱۳۸۵: ۳۷۷/۲).

برای بازیافت معنی این واژه چاره‌ای جز بازگشت به داستان و دقت در فحوای آن نیست.

ابان دخت، زن خورشید شاه، در سرای گورخان بازداشت است و عالم افروز (سمک) آمده است تا او را آزاد کند. الحان، از نزدیکان گورخان، مردی عیارپیشه است و از هواداران سمک. سمک به نزد الحان می‌آید و مأموریت خود را بدو می‌گوید. الحان به سمک می‌گوید: «من فردا یکی بیاورم که ابان دخت را بی رنج پیش تو آورد.» (ارجانی، ۱۳۸۵: ۳۷۷/۲).

الحان، سمک را به مادرش، سوسنه، معرفی می‌کند و می‌گوید سمک آمده است تا ابان دخت را آزاد کند. تو می‌توانی بدو کمک نمایی که در سرای گورخان رفت و آمد داری. سوسنه می‌گوید ابان دخت روزی در گرمابه بود و او را قایمی کردم. به من گفت: اگر تو خبر بیاوری که عالم افروز آمده است بنگر که با تو چه کنم.» (۳۷۵).

سمک برای رهایی ابان دخت چاره می‌اندیشد. به سوسنه می‌گوید تو چند تخت جامه شاهانه آماده ساز و مرا پیش خادم استاد سرای ببر، سوسنه چند تخت جامه نیکو می‌آورد. سمک خود را به شکل زنان در می‌آورد، موزه درپای و چادر به سر «جامه‌ها در بغل

گرفت و با سوسنه همراه شد تا به سرای شاه (گورخان) رسید. سرای خالی بود. پیش خادم رفتند. چون خادم، سوسنه را دید گفت به چه کار آمده‌ای و این زن دیگر (= سمک) کیست؟

سوسنه به خادم گفت روزی در گرمابه، ابان دخت از وی چند جامه خواسته است. این (= سمک) کنیزک بازارگان است با جامه آورده ام تا ملکه (= ابان دخت) بنگرد.

خادم این موضوع را به ابان دخت خبر می‌دهد. ابان دخت به گرمابه می‌رود. سوسنه به گرمابه نزد ابان دخت می‌شتابد و سمک عیار را نزد خادم سرای می‌گذارد. سوسنه در گرمابه به ابان دخت مژدگانه می‌دهد که عالم افروز آمده و اکنون پیش خادم است. سوسنه و ابان دخت در گرمابه بودند. عالم افروز پیش خادم گریه آغازید که «دو تنگه جامه داشتم، اکنون یکی می‌بینم، یکی دیگر افتاده است، جامه‌های گران از بهر یزدان به ملکه (= ابان دخت) بگو تا شفاعت کند که خواجه من (= بازارگان) مرا هیچ نگوید.» (۳۷۷).

خادم خواست که پیش ابان دخت رود. عالم افروز گفت مرا به نزد او ببر تا گریه و زاری مرا ببیند. عالم افروز خوانچه طعام و جلاب به سر می‌نهد و به نزد ابان دخت می‌برد. ابان دخت او را می‌شناسد. خادم را به بهانه حلوا بیرون می‌فرستد. «عالم افروز زاری آغاز کرد. گفت: ای ملکه به فریاد من رس، دو تنگه جامه داشتم که مرا این زن از پیش خواجه بیاورد. یکی از من افتاده است.» (ارجانی، ۱۳۸۵: ۳۷۷/۲)

چنانکه ملاحظه می‌فرمایید معانی ضبط شده برای تنگه، «سکه طلا» (خانلری، ۱۳۸۵: ۱۴۰). و «زر و سیم و مس مسکوک و ...» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل تنگه) مناسب متن نیستند چه اگر مترادف‌های این واژه (سکه طلا، زر و سیم مسکوک) را در متن بنشانیم معنای محصلی از آن به دست نمی‌آید؛ دو تنگه جامه: دو سکه طلا جامه؟

چنانکه از بافت عبارات و فحوای داستان بر می‌آید، منظور سمک (همان کنیزک بازارگان) این نیست که دو سکه طلا جامه یا دو جامه که بهای هر کدام یک سکه طلا بوده، داشته و اکنون یکی از آن‌ها گم شده و در راه افتاده است. ظاهراً می‌گوید دو بقچه جامه داشتم که یک بقچه در راه افتاده است و بازارگان به خاطر آن مرا بازخواست خواهد کرد. این معنی با فضای داستان سازگارتر و منطقی‌تر می‌نماید.

گرچه این معنی در لغت نامه‌های در دسترس نیامده است، آنچه این برداشت را مستدل و مستند می‌گرداند، ادامه داستان است. در ادامه داستان می‌خوانیم که ابان دخت، سمک عیار (همان کنیزک بازرگان) را به خادم که قبلاً به ابان دخت گفته بود «اگر مرا یاری بودی تو را برهانیدی»، می‌شناساند. خادم بر سمک آفرین می‌کند و به ابان دخت می‌گوید: ای ملکه! مرا یقین شد که عالم افروز عیار جهان است ... با این همه مرا چنان خوش نمی‌آید که گریه و زاری می‌کرد و می‌گفت **رزمه‌ای** جامه گم کرده ام، چنانکه مرا دل به وی بسوخت» (ارْجانی، ۱۳۸۵: ۳۷۹/۲). بنابراین می‌توان گفت تنگه معادل رزمه (بقچه، پشتواره) است و ظاهراً این معنای تنگه که ممکن است واژه‌ای گویشی و محلی باشد از فرهنگ‌ها فوت شده است. تنگه در این معنا، در متون ادب فارسی غالباً به صورت «تنگ» به کار رفته است. در لغت‌نامه دهخدا، معانی «یک لنگه بار، جوال، عدل» برای واژه تنگ، ضبط و شواهد متعددی برای آن نقل شده است. (ن.ک: دهخدا، ۱۳۷۷: مدخل تنگ)².

۲-۳-۳ داروی دویک: یکی از داروهایی که در سمک عیار، چندین بار از آن یاد شده است «داروی دویک» است؛ سمک گفت: «ای فرخ روز! من رنجوری کشیده‌ام و هنوز قوتی ندارم، دست در بازوی من کن. دو تعویذ صفت هست. بگشای و بیرون آور. فرخ روز بیرون آورد. گفت: بگشای. یکی داروی زخم بود که در حال بهتر می‌شد و یکی داروی دویک» (ارْجانی، ۱۳۸۵: ۱۶۵/۴).

مصحح در بخش پایان کتاب، بعضی لغات و تعبیرات جلد چهارم، معنی، «دارویی برای شستن و بستن زخم و در شهر سمک معنی: نوعی دارو برای رفع دل درد (خانلری، ۱۳۸۵: ۱۴۹) را برای «دویک» ضبط کرده است.

از سمک عیار بر می‌آید که داروی دویک، دارویی افسانه‌ای بوده که، اگر به کسی که در بیماری دیرپای سختی گرفتار آمده بود و نه بهبود می‌یافت و نه می‌مرد، می‌خوراندند، یا می‌مرد یا بهبود می‌یافت. وجه تسمیه این دارو به «دویک» هم همین بوده است؛ از دو حالت بهبودی و مرگ به یکی رسیدن.

در داستان هنگامی که سمک تصمیم می‌گیرد که برای رهایی خورشید شاه از درد، به او «دوای دویک» بخوراند، باتوجه به خاصیت مرگ و زندگی بخشی این دارو و احتمال

مرگ خورشید شاه، زمینه را برای فرزند خورشید شاه چنین آماده می‌کند: «آگاه باشید که تا به قیامت مادر و پدر با هیچ کس نمی‌ماند... اگر کسی بسیار ماند به عاقبت هم مرگ او را بشکنند... پدر شما اکنون نوبت به شما داد من او را دارو خواهم داد تا بهتر شود... اگر در گذرد دل تنگ مدارید که او را اجل رسیده است» (ارْجانی، ۱۳۸۵: ۱۶۶/۴).

فرخ روز، فرزند خورشید شاه، از ترس اینکه مبادا پدر او از خوردن دویک بمیرد، اجازه نمی‌دهد که سمک، دویک به خورشید شاه بخوراند:

«فرخ روز گفت: من رها نکنم که تو او را دارو دهی که هلاک شود. من نتوانم جهان بی پدر دیدن» (ارْجانی، ۱۳۸۵: ۱۶۶/۴)

سرانجام، سمک رضایت فرزندان خورشید شاه را به دست می‌آورد و «به جهد آن دارو بر دهان او ریختند تا به گلوی او فرو رفت. ساعتی بر آمد. از قدرت یزدان... چشم باز کرد و خروش بر آورد» (ارْجانی، ۱۳۸۵: ۱۶۶/۴)

سمک خود نیز داروی دویک، خورده است. وی دچار شکم درد سختی می‌شود که تاب و تحمل آن را ندارد؛ از این رو، به همراه همیشگی خود، روز افزون، می‌گوید: اگر از آن داروی دویکی قدری داری به من ده تا بخورم، این درد بر من آسان گردد (ارْجانی، ۱۳۸۵: ۲۶۰/۵).

روز افزون که از خاصیت «دویک» خبر دارد از بیم آنکه مبادا دوستش، سمک، جان دهد می‌گوید: «دارم اما مرا دل نمی‌دهد که به تو دهم نباید که ترا رنجی رسد و مرا طاقت فراق تو نباشد و خود را بکشم». سمک در جواب روز افزون، باتوجه به خاصیت مرگ یا زندگی بخشی «دویک» می‌گوید: «اگر مرا اجل رسیده است که درد بر من نباشد بهتر بود. آخر شفقتی بفرمای و از این درد مرا برهان و اگر اجل نیامده است آخر از این درد باز رهم که طاقت ندارم».

افزون بر این‌ها، در جلد سوم سمک که بخشی از آن ترجمه از زبان ترکی است، عباراتی در وصف دارویی آمده که یقیناً به همین داروی «دویک» دلالت دارد و آن عبارات چنین است:

فرخ روز گفت... پیری در دامن کوه قاف است نام وی یزدان پرست، این دارو وی به من داده است و نیز کسی که این دارو به خوردش دهند یا در حال سالم گردد و یا جان بدهد مبدا که آن دوم باشد (ارجانی، ۱۳۸۵: ۴۱۶/۳).

«این دارو را دو خاصیت بیش نیست یا بمیری و یا به سلامت بازرسی.» (ارجانی، ۱۳۸۵: ۴۱۶/۳).

پس شرح مستوفای داروی دو یک این است: دارویی افسانه‌ای که بیمار را از درد رهایی می‌دهد یا به میراندن یا به بهبودی او.

۳- نتیجه‌گیری

سمک عیار مصحح پرویز ناتل خانلری که تا امروز یگانه تصحیح این قصه بلند عامیانه فارسی است، لغزش‌هایی اندک در ضبط بعضی واژه‌ها و افتادگی‌ها و آشفته‌گی‌هایی در پاره‌ای از عبارات دارد. واژه‌هایی که ضبط آن‌ها نادرست می‌نماید یا اسم‌های عام‌اند یا اسامی خاص. روی هم رفته، این لغزش‌ها و افتادگی‌ها، گاه متن را دچار ابهام می‌کند و از روانی متن می‌کاهد. چون دست‌نویس دیگری از این قصه دلکش برای مقابله به دست نیامده است، بناچار برای تصحیح لغزش‌ها و رفع کاستی‌ها و افتادگی‌های این متن باید به تصحیح قیاسی توسل جست. همچنین در این قصه، چندین واژه گویشی و محلی هست که در شهر سمک شرح نشده‌اند و شرح آن‌ها ضروری می‌نماید. اعمال این تصحیحات و رفع این کاستی‌ها و افتادگی‌ها، می‌تواند در چاپ‌های بعدی، متن را منقح‌تر و آن را برای خواننده، شیرین‌تر سازد.

یادداشت‌ها

۱. از جمله مصححانی که بیت مغلوط در متنی را، از روی متن دیگر تصحیح نموده، مصحح نفثه المصدور است. وی در تصحیح بیتی می‌نویسد: «این بیت در همه نسخ مغلوط است از روی جهانگشای جوینی، ج ۲، ص ۵۶ تصحیح شد» (نسوی، ۱۳۸۱: ۲۴). نیز: ن. ک: (نسوی، ۱۳۸۱: ۱۹، ۴۵ و ...)

پرویز ناتل خانلری در تصحیح ایبانی می نویسد: «شعر از قطران تبریزی است و از روی دیوان او تصحیح شد» (ارْجانی، ۱۳۸۵: ۱۲۱/۳ و ۱۲۵).
 «شعرها در اصل مغلوپ است از روی دیوان منوچهری تصحیح شد» (ارْجانی، ۱۳۸۵: ج ۲، ص ۵۸).
 ۲. این نکته را داور محترم مقاله، به نگارنده یادآور شدند. سپاسگزار ایشان هستم.

فهرست منابع

۱. ارْجانی، فرامرز بن خداداد. (۱۳۸۵). **سمک عیار**. با مقدمه و تصحیح پرویز ناتل خانلری، تهران: آگاه
۲. امیدسالار، محمود. (۱۳۸۸). «سمک عیار». در دانشنامه زبان و ادب فارسی، به سرپرستی اسماعیل سعادت، ج ۳/۷۴۲ - ۷۴۳، فرهنگستان زبان و ادب فارسی: تهران.
۳. بیغمی، محمد بن احمد. (۱۳۸۱). **داراب نامه**. تصحیح دکتر ذبیح اله صفا، تهران: علمی و فرهنگی
۴. خانلری، پرویز. (۱۳۸۵). **شهر سمک**. تهران: آگاه
۵. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). **لغت نامه**. تهران: دانشگاه تهران.
۶. ذوالفقاری، حسن و باقری، بهادر. (۱۳۹۹). **افسانه های پهلوانی ایران: معرفی و تحلیل شصت افسانه منظوم و منثور پهلوانی ادب فارسی**. چاپ اول، تهران: خاموش.
۷. ذوالفقاری، حسن و باقری، بهادر. (۱۳۹۷). «سبک نثر در افسانه های عامیانه مکتوب». نشریه نثر پژوهی/ادب فارسی، س ۲۱، ش ۴۳، صص ۸۷-۱۱۲.
۸. رونی، ابوالفرج. (۱۳۴۷). **دیوان**. به اهتمام محمود مهدوی دامغانی، مشهد: کتابفروشی باستان
۹. شاملو، احمد. (۱۳۸۷). **کتاب کوچه**. با همکاری آیدا سرکیسیان، تهران: مازیار
۱۰. شمیسا، سیروس. (۱۳۸۷). **فرهنگ اشارات**. تهران: میترا
۱۱. شمیسا، سیروس. (۱۳۹۴). **بیان**. تهران: میترا
۱۲. عمیق بخارایی، شهاب الدین. (۱۳۸۹). **دیوان**. مصحح علیرضا شعبانلو، تهران: آزما
۱۳. غلامرضایی، محمد. (۱۳۸۹). «بحثی درباره سبک شناسی سمک عیار». *مجله تاریخ ادبیات*، ش ۳، صص ۱۸۹-۲۰۸.

۱۴. فرخی سیستانی، علی بن جولوغ. (۱۳۸۰). **دیوان**. به کوشش دکتر محمد دبیرسیاقی، تهران: زوآر.

۱۵. فسقوری، حجت اله و جعفرپور، میلاد. (۱۳۹۰). «بررسی سبک محتوایی بنمایه حماسی سمک عیار». *سبک شناسی نظم و نشر فارسی*، دوره ۴، ش ۲، صص ۱۵۷-۱۷۶.

۱۶. مایل هروی، نجیب. (۱۳۸۰). **تاریخ نسخه پردازی و تصحیح انتقادی نسخه های خطی**. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۱۷. محجوب، محمدجعفر. (۱۳۸۶). **ادبیات عامیانه ایران**. به کوشش دکتر حسن ذوالفقاری، تهران: چشمه.

۱۸. مسعود سعد سلمان. (۱۳۳۹). **دیوان**. به تصحیح مرحوم رشید یاسمی، تهران: پیروز
۱۹. مسعود سعد سلمان. (۱۳۶۴). **دیوان**. به تصحیح و اهتمام دکتر مهدی نوریان، اصفهان: کمال.

۲۰. نسوی، محمدبن احمد. (۱۳۸۱). **نفثة المصذور**. تصحیح و توضیح دکتر امیرحسن یزدگردی، تهران: توس.